

MÜLLER MIKSA A VALLÁS EREDETE S FEJLŐ- DÉSEIRŐL IRT MUNKÁJÁNAK ELSŐ FEJEZETE.

A „nuova antologia“ szerkesztősége jeles folyóiratának ez évi IX. füzetében a nagynevű Oxfordi tanár engedelmével s szives közlése folytán azon hét vallástudományi felolvasások elsejét tette közzé, melyek angol eredetije egy külön kötetben nem sokára fogja elhagyni a sajtót. Az első felolvasás a végtelen fogalmával foglalkozik s Következő felírásu cikkekből áll:

- 1) A vallás eredetének problémája.
- 2) A Strauss által felvetett kérdés: van-e még vallásunk?
- 3) A vallás régisége.
- 4) A vallás tudománya.
- 5) A régi kor és új kor hite.
- 6) A vallás fogalmának meghatározása.
- 7) A „religio“ szó etymologiai értelme.
- 8) A vallás történeti mozzanatai.
- 9) A vallás meghatározása Kant és Fichte által.
- 10) Vallás szertartással vagy a nélkül.
- 11) Schleiermacher a vallás fogalmát a függőségben, Hegel a szabadságban találja meg.
- 12) Comte és Feuerbach.
- 13) A vallás meghatározásának nehézségei.
- 14) A vallás specificus jelleme.
- 15) A vallás, mint alanyi tehetség a végtelen megismerésére.
- 16) Az érzékek, ész és hit működése.
- 17) A végtelen fogalmának értelme.
- 18) A véges megismerheti-e a végtelent?
- 19) Azon tér, melyen az ellenzétek találkoznak.
- 20) A végtelennek első megismerése.
- 21) A végtelenül nagy.
- 22) A végtelenül kicsi.
- 23) Nincs véges végtelen nélkül.

Müller Miksa azon kérdéssel kezdi meg érdekes cikksorozatát, hogy hitünk mi oknál fogva van. A lélektan Plátótól fogva

Kantig s Kanttól egész mostanig az észrevétel, ismeret, a fogalmak kifejtése mikéntjével foglalkozott, de azt, hogy mindez mi okból történik, csak igen ritkán kérdezte. Strauss utolsó munkájában nem is kísérti meg a vallás fogalmának meghatározását, hanem a Schleiermacher által megkísértett meghatározást, mely szerint a vallás a függőség érzetén alapul, bírálata nélkül elfogadván, abból, hogy ez érzet jelenleg régibb szertartásos alakjában sokkal ritkábban nyilvánul, mint a múlt időkben, azt következteti, hogy a vallás elmúlóban van. Strauss anynyira nem tudja, hogy tulajdonképen mi a vallás, hogy a midőn munkája egy helyén azt kérdi magától, hogy van-e még vallása, e szavakkal válaszol magának: a szerint, a mint a vallás fogalmát értelmezzük, van és nincs. Müller folytatólag azt mondja, hogy mielőtt azt a kérdést feltennők: mi hát tulajdonképen a vallás? azt kell tudnunk, mi volt az a multban s hogyan lett azzá, a mi most a jelenben. A vallás, mint Müller szépen mondja, ép oly régi, mint az emberiség maga. A legrégebb irodalmi emlékek előtt már nyomaira akadunk a vallásos érzetnek a kezdő művészet tárgyain az emberiség legrégebb korszakából. Az árja nyelvek elválása előtt létezett egy eredetileg világosságot jelentő szó, mely már a legrégebb Vedákban többet jelent, mint világosság, azon főhatalmat jelenti, mely a világosságnak s minden jónak kútfeje. *) Mielőtt a déli és északi sémi nyelvek elágaztak volna egymástól, már létezett az eredeti közös nyelvben egy al gyök, mely többet jelentett az erősnél, jelentette a földön és égben egyiránt hatalmas Istent. A turáni nyelvek egy nagy részében meg van a ten szó, mely eredetileg ugyan az árja div gyökkel megegyezőleg a világosságot jelentette, de már a mangu (ten), mongol (tengri), török (tangri, tingri, tengri, jakutúl tanara, csuvasúl tóra, tór) nyelvek egykori egységének idejében az eget s az ég urat is jelentette. A vallás felől, mely a népek lelkében élt, az ó kor bölcsei sokat és sokszor elmélkedtek s midőn Heraklitos a nép babonás véleményeit szent betegségnek nevezte (τήν τε αἴησιν ἱερῶν νόσον ἔλεγε), mint Müller helyesen mondja, nem a vallásos érzetet, hanem a képzelet ábrándjait támadta meg. Kü-

*) A mythos később elhomályosította az eredeti hit egyszerűségét s ez inkább a szavak több értelműségénél fogva történt. A hajnalnak, valamint a felhőnek egyik neve a Vedák nyelvében go s mert ugyanez a szó tehát is jelent, a népies képzelődés a hajnalt és felhőt tehát alakjában képzelte (l. Angelo De Gubernatis „lettre sopra la Mitologia vedica“, Firenze, 1874, L. 162.)

lönben is a vallás s a vallásos hit természete felől nemcsak a régiség népei s bölcsei, de az új kor legnagyobb gondolkodói is egymástól merőben különböző nézeteket nyilvánítottak. A „vallás“ szó etymologiai jelentése is különböző nyelvekben különböző értelemmel birt. Müller első felolvasásában az egy religio szó etymológiájára szoritkozott s Cicero nézetéhez csatlakozik, mely szerint: „qui omnia quae ad cultum deorum pertinerunt diligenter retractarent et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo“ stb. (De nat. Deor. 2, 28, 72).*) Különben is a vallásos érzés a vallás különböző meghatározásaitól függetlenül él az emberi szíven s mint Müller Miksa szépen mondja, Thales, midőn azt állította, hogy minden tárgy isteni erővel teljes s Buddha, midőn tagadja az Istenség lételét, mindkettő egyaránt a vallás felől való meggyőződéseiket fejezték ki. Kant szerint a vallás az erkölcsességgel egy és ugyanaz, Fichte szerint a dolog ellenkezőleg áll, a vallás szerinte tudomány, mely a legnehezebb kérdések felől ad felvilágosítást. A népeknél is igen különböző a vallásos érzet nyilatkozata, így p. o. nyugot Australia új Nursia nevű tartományában, a Swan Rivertől éjszakra az ottani benszülettek monsignor Salvado értesítése szerint semminémű vallásos szertartást nem követnek, se Istent, se bálványokat nem imádnak. Mindazonáltal ezen benszülettek, mint Salvado folytatólag megjegyzi, egy Motogon nevű fővalóságban hisznek, kiről azt mondják, hogy az égnek és földnek mindenható teremtője. Egy Cienga nevű lényben is hisznek, mely a sötétségnek, halálnak és minden rosznak egyedüli szerzője. Azonban ez utóbbit nem igyekeznek bárminémű áldozatokkal megkérlelni s az előbbit nem imádják, mert azt hiszik róla, hogy egy hoszszu mukás élet végén az emberhez hasonlóan megszünt lenni. Ezen népfajjal Müller Miksa a Hidatsa Indianusokat állítja szemben, kik a

*) A török-tatár nyelvekben jangilmak a. m. „tévedni“ s jang szokást, törvényt és vallást jelent. Vámbéry e két ellenkező fogalomnak egy tőszótag által való kifejezését ekképen magyarázza meg: „Hogy hiba és törvény hogyan eredhet egyazon tőszótagból az feltűnhetik ugyan, mindazonáltal igen egyszerű a dolog. Jangjan alapjelentése szerint anynyi mint „alak“, a „külső“ és míg egyrészt a külsőségre, szokásra és törvényre vonatkozik, másrészt a külsőség elfogadásának, az utánzásnak, illetőleg csalódásnak és tévedésnek képezi alapját. (L. „A török-tatár nyelvek etym. szótára“, Budapest, 1877, l. 125). Ugyanazon szó, mely az arabban „vallást“ jelent (dîn) itéletet is jelent s a héberben még a „per“, „vizzály“ értelmével is bír s úgy látszik, hogy e szó eredetileg a megalázást, megfenyítést jelentette.

teremtett világ minden tárgyát imádják ugyan, de egy főlényben való hit nélkül szűkölködnek. Azoknál megvan a hit, de imádás és vallásos szertartás nélkül, ezeknél az imádás van meg, de hit nélkül. Azon különbséget, melyet az emberi mivelttség legalsó fokán élő népeknél látunk, látjuk egyszersmind Európa legmivelttebb népeinél is, mert a míg Kant szerint az egyházi szertartások az emberi lélekre nézve minden haszon nélkül vannak, mások tagadják, hogy volna vallás, mely nyilvános imádságok, papság és egyházi szertartások nélkül létezhessek. Fichte Kant vallását erkölcsstanak nevezné s Kant, a mit igen sokan vallásnak neveznek, annak nem tartotta. Schleiermacher a vallás lényegét a függőségben, Hegel a szabadságban helyezte. Comte szerint az ember maga, illetőleg a haladó emberiség fogalma az egyedüli, mit imádnunk lehet. Feuerbach, mint Müller folytatólag mondja, ez utolsó bálványt is ledönti, reá mutatva az emberi természettől el nem választható önzésre, mely szerinte az emberi cselekedetek alaprugója. Müller szerint a vallás meghatározásának legfőbb nehézsége abban áll, hogy a vallás fogalma történeti fejlődéseknek volt és van alávetve s azon meghatározás, mely egyik változati fokára illik, a többire nem alkalmazható. Azonban a vallás felől való öntudatunk meghatározása — mint folytatólag mondja Müller — még sem lehetetlen. A vallás fogalmához tartozó tárgyak némely jellemvonásaik által különböznek tudásunk egyéb tárgyaitól s e helyen Müller felemlíti a vallásnak általa 1873-ban tartott felolvasásaiban megkísértett következő meghatározását: „a vallás az emberi értelemnek egy az érzékektől és észától merőben független tehetsége, mely azokkal ellenkezőleg a végtelennek különböző nevek alatt és különböző módokon elérhető megismerésére irányul. E nélkül vallás nem létezhetik, sőt még az emberiség legalsó fokán levő bálványimádás sem, mert minden vallásban meg fogjuk találni az emberi értelem azon törekedését megismerni az ismerhetetlent, kifejezni a kifejezhetlent, szóval a végtelen felé irányult vágyódást, az Istenség iránt viseltető szeretetet“. Müller meghatározását több felől támadták meg s bírálói közül többen a „tehetség“ szót is nem úgy értették, mint a hogy azt Müller értelmezte. Ez okból M. ezen újabb felolvasásaiban kinyilatkoztatja, hogy a tehetség szóhoz nem ragaszkodik s helyében az erély vagy hatály kifejezést ajánlja. Továbbá bírálói abban is kifogást tettek meghatározása ellen, hogy az emberi elnét egy oly tehetséggel ruházza fel, mely titokszerű. Ez ellenvetésre

M. helyesen jegyzi meg, hogy az érzékek és ész működései ép anyyira titokszerűek, mint ezen harmadik tehetségé, de azért mégis léteznek és kétségbe nem vonhatók. Az érzéki világ megismerésén alapul az ész munkássága s az észrevétel, megismerés további eredményének tartja M. a vallást is. Azonban ha az emberi értelemnek azon erélye vagy hatálya nem volna meg, mely a végtelen megismerésére irányul, Müller szerint a vallásról való öntudat tényei ki-magyarázhatatlanok lennének. A végtelen szó ellen is többen kifogást tettek s ez leginkább azért történt, mert e fogalmat egy tagadó elvont fogalomnak tartották, ezek szerint végtelen anyyi volna, mint nem véges, illetőleg a végtelen a véges fogalom körén kívül állana s mert olyat nem ismerünk, a semmivel volna egyértelmű. Sokan azt állítják, hogy hiába való dolog a vallás fogalmának meghatározását megkísérteni, mert az ember a végtelent soha meg nem ismerheti. Azok, kik ezt állítják, az érzékeket tartják minden tudásunk egyedüli kútforrásának. Müller ezeket saját fegyvereikkel s azon a téren támadja meg, melyen állanak. Azok, kik az érzékek által sajátunkká vált tudást tartják az egyedül lehetőnek, azt magok is általánosan igaznak tartják, hogy az érzéki benyomásokból elvont és fajfogalmakat alkothatunk. A gondolkodás szerintők is a fogalmak összeadásából (a faj fogalma) és kivonásból (elvont fogalom) áll. A gondolkodás az észrevételtől nem tárgyára nézt, hanem csupán alakjában különbözik. Müller kifogást nem tesz az itt kifejtett nézetek ellen s a fogalomképzésnek fent említett magyarázatához csak azt az egy megjegyzést teszi, hogy a fogalmak időnk folytán historailag fejlődnek s a legegyszerűbb érzékelviség szempontjából is e nézet kifogást nem szenvedhet. A sensualismust csakis saját fegyvereivel győzhetjük meg s ellenében célra nem vezetne historiai tudásunk s a nép psychologia tényeire hivatkoznunk, melyek szerint minden időben s minden népek közt az emberiség fejlődésének legkülönbözőbb fokain az ember egy magasabb hatalomban hitt és hiszen, melynek működését látta és látja most is nemcsak a természet és emberi élet rendkívüli eseményeiben, de annak rendes folyamában is. A bálványozás tárgyai nem csupán látható, megtapogatható bálványok, hanem azokra nézt, a kik imádják, egyjártást láthatlan lények. Az eső látható ugyan, de nem az, ki az esőt küldi, a mennydörgés hallható, a villám látható, de az, ki a dörgést és villámlást eszközli, láthatlan. Görögország istenei néha az emberek közt is megjelentek, de az emberek és istenek atyja,

kit a legrégibb árja nyelv az ég atyjának nevez, az emberi szemnek láthatlan volt ¹⁾). De nem ezek a fegyverek győzik meg a sensualismust a maga saját birodalmában, hanem azok, melyek magokból az érzéki benyomásokból kovácsoltatnak, a látás vagy hallás benyomásaiból, így p. o. elvitázhatlan tény, hogy a szabad vagy látcsőven átnéző szem végső láthatára egyfelől a véges, másfelől a szem előtt végtelennek látszó közt találta. Az emberi szem egy bizonyos pontig lát, a melyen túl a határozatlan, be nem végzett, tehát végtelennek látszó kezdődik, itt a lehetőleg látható és hallható határvonalán szülemlik meg a végtelennek első érzéki benyomása. A végtelen tehát nem egy oly elvont fogalom, melyet a bölcsészek elméje alkotott, hanem az érzéki tapasztalás tényei közt már megvolt. A végtelennek elnevezései különböző nyelvekben különbözők s ezen szavak első értelmei a folytonost, a kiterjedtséget, hosszúságot, elrejtést, nagyságot, magasságot fogalmait, vagy egyáltalában a térben és időben való tartósságot jelentették s a szó itt is mint mindenütt csupán csak eszköze volt az értelemnek ²⁾). Akkor is, midőn a végtelen fogalma még csak lappangva élt, midőn még nem

¹⁾ Azon vallások szerint is, a melyek az isteneknek és szellemeknek egész seregéhez fordulnak rendes és alkalmi imáikkal, létezik egy fő valóság, mely mindennél elsőbb s hatalmasabb, így p. o. a mángok ősi nemzeti hitök (szaman vallás) szerint a szellemek, mint az ég fiait említették s ezek mellett, illetőleg ezek felett említették az abkai edsen nevű fővalóságot, mely név az ég urát jelent. Bálint Gábor „a Manduk szertartásos könyve“, 6. l.). A Thaikh, — Thu chinai bölcsészeti munka szerzője szerint Yen és Yang az ősi kűtfő két különböző állapota s az ősi kűtfő maga más kűtfőből nem származik (a mangu fordítás szerint: da ten serengge, daci ten akongge. L. L. Thai-kih-thu stb. herausgegeben von Georg von der Gabelentz, Dresden 1876. l. 43—47). Tisztelt barátom Gabelentz előszavában azt mondja, hogy e bölcsészeti rendszer szerint is a dualismusból eredt a monizmus, de a szövegek, mint láttuk, mást mondanak. — Tschivalkoff Mihály, egy a telent dél-siberiai tatártörzsből származott hittérítő a Bija partján egy 97 éves öreggel ismerkedett meg, a ki a keresztény vallásról addig soha nem hallott. Miután a hittérítő az öreget megismertette a keresztény hitkönyv legfőbb tételeivel, az sietett megjegyezni, hogy ők is egy Pai Ülgän nevű fölényben hisznek, a ki mindenek atyja, a ki után következik hatalomban Arlik. (I. Radloff „Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens“ I. r. 138. l.). Az eredeti szöveg így hangzik: oncosinning jan parcaning adasi Pai Ülgän tadi, ani asträ Arlik tadi, *) minden lény közt a legnagyobbik, mindenek atyja Pai Ülgän, utána pedig Arlik következik“.

*) A mélyen tisztelt írótól és az olvasótól elnézést kérünk, hogy az itt előforduló idegen szokat nyomdai okon nem kellő accentirozással nyomathattuk. Sz.

²⁾ „Hogyan fejeztetik ki az örökkévalóság a sémi nyelvekben“ című értekezéséből (Nyelvt. közlemények IV. köt., II. füzet, 175. l.) legyen szabad a következő szavakat idéznem: „Ily elvont fogalmat nem kell keresni a még

létezett oly szó, mely azt jelentette volna, már akkor is, mint Müller helyesen jegyezte meg, létezett az érzéki észrevételben, mint fogalmi csira. Midőn a polinesiai hajókázó bámulja a tenger határtalan voltát, azon örömkialtásban, melylyel az árja pásztor a nap keltét üdvözli, s azon méla esendben, melynek varázsa alatt szemléli a magányos vándor a lemenő nap utolsó sugarait, a mint azok a pusztának végső láthatárán elenyésznek, ezen benyomások közepette, mint igen szépen mondja Müller Miksa, az emberi lélek egyaránt a végtelen felé emelkedik. E benyomások régen az emberi faj történeteinek elején a fogékonyabb kedélyre még talán a mostaninál is erősebbek lehettek! De nemcsak a végtelen nagy, hanem a végtelen kicsi fogalma is az érzéki szemléletben gyökeredzik. Az emberi kéz a tárgyakat oszthatlan alaprészeikre fel nem bonthatja, bár mily aprók is a testek részletei, azok még apróbb részletekre oszthatók. A hangjegyek is soha ki nem merithetik a hangok teljességét, az egymáshoz legközelebb álló hangok közt még sok hangárnyalat létezik, melyeket a legjobb fül is nem tud megkülönböztetni egymástól. A hanghullám a vízhullámhoz hasonlóan igen sok egymásba folyó cseppből áll, melyeket a legélesebb hallás is egymástól el nem választhat. Az emberi beszéd hangjait is nincs az az átírás, mely kimerítően megjelelné. A színek, mint Müller folytatólag mondja, anynyira egymásba játszodnak, hogy a legélesebb szem is szoros határvonalait nem láthatja s innen van, hogy egy színnév nem csak a régi nyelvek szótárában, de a jelenleg is élő nyelvekben nemcsak különböző színárnyalatokat, de egymástól különböző színeket is jelölhet ¹⁾).

gyermek emberiség eszmekörében — — — — s a szó itt nem meríti ki a dolgot, nem rajzol a fogalmi előkép után, hanem a dologról való fogalom *γεννητικός* megjelelése“. Az árja nyelvek a végtelen fogalmát szeretik a végest jelentő szavak és az an (a, in) tagadó szótag öszszetételé által kifejezni, így p. o. a szanszkrit an-anti, görög ἀπειρος, lat. in-finitus stb. Az ilyen kifejezés a sémi nyelvek terén felette ritka, azonban a Kabbalában ez is előfordul, mert nem csak אֵין סוּף, hanem a pusztá אֵין is jelenti a végtelent. L. dr. Orelli Konrád „Die hebräischen Synonyma der Zeit und Ewigkeit“ című értekezés 67 és 68. lapjait (Lipcse, 1877).

¹⁾ A héber nyelvben j e r e k zöldet, j e r a k r a k sárgát jelent, — az arab 'a s f a r u színnév legtöbbsnyire sárgát jelent ugyan, de feketét is jelenthet. A török nyelvekben k ö k kéket és zöldet jelenthet (a keleti törökben k ö k = ég, k ö g = fü). Jeles tudósunk Vámbéry igen helyesen vette észre, hogy z ö l d, k é k-nek viz, n e d v e s s é g g e l nemcsak a török nyelvekben, de sok más nyelvben is közös tőszótaga van (l. A török-tatár nyelvek etym. szótára 109. lapján).

Mindezekből Müller helyesen következteti, hogy nincs oly érzéki észrevétel, melyet a végtelennek előérzete ne kísérne. A végtelen fogalmának csirája már az érzéki észrevételben rejlik, de e fogalom is a historiai fejlődés folyamán sokféle változásnak volt alávetve, lassanként bontakozott ki az érzékiség hüvelyéből s lett azzá, a mi most korunk legnagyobb gondolkodói értelmében.

Gróf Kuun Géza.

ISKOLAI ÉRTESITŐ.

1. A kolozsvári főtanodáról.

Az 1877⁷/₈-dik tanév ünnepélyes megnyitása sept. 7-én d. e. 8 óraker történt a tanári kar és az összes ifjuság jelenlétében, a mely alkalommal orgonával kísért éneklés után könyörgést mondott Vaska Béla papnövendék s azután főt. Ferencz József püspök ur, mint a tanodák főfelügyelője, lelkesítő és buzdító beszédet intézett az ifjusághoz, mire a rendes előadások megkezdődtek. Az ünnepélyes megnyitás a főtanácsi ülések és az igazgatói hivatalváltozás miatt egy pár nappal esett később, mint máskor. Ezt megelőzőleg a felvételi pót- és javító-vizsgák megtartattak s a tanárikar az igazgató által elkészített órarendet megállította.

Felvétetett papjelölt és papnövendék összesen: 22. A 8 gymn. osztályba: 218 rendes és 7 magántanuló; összesen 225. A 4 elemi osztályba: 77 rendes és 7 magántanuló; összesen: 84; mindössze: 331; tehát 35-tel több, mint a mult évben. Évközben kilépett a papnövendékek közül: 4; meghalt: 1; a gymnas. osztályokból: 6; meghalt: 1; az elemi osztályokból: 1; meghalt 1. Nem vizsgázott összesen: 7. Év végén vizsgálatra állott összesen: 310. Nemzetiség szerint volt: magyar 317, német (szász) 4, román 10. Vallás szerint: unit. 159, ev. ref. 58, ágost. hitv. 21, róm. kath. 54, gör. kath. 3, gör. kel. 7, mőzes vallásu 29.

Az egész intézetben működött 11 rendes és 2 póttanár, 4 tanárjelölt az egyetemi tanár-képezdéből, kik egyszersmind az intézetben laktak; 4 papjelölt köztanító, 5 szaktanító s az 1 és 2-dik elemi osztályban egy tanító-képezdét végzett okleveles tanító, összesen 27. Tornászatra ez évben is csak a gymn. osztálybeliek jártak a városi torna-vivodába. A tornászattól a vizsga jun. 1-én